

ציוניות

נסים ליאון

אלון גל (עורך), **הציונות לאזוריה: היבטים גיאורגיים, תרבותיים, כרכים א-ג**, מרכז זלמן שזר ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים וקריית שדה-בוקר, תש"ע.

הציונות לאזוריה הוא חיבור בן שלושה כרכים גדושים, המאגד 25 מאמרים מדעיים (מלבד מבואות), ארוכים ומפורטים. כל מאמר וסגנונו הוא, כל מאמר ודגשיו, ועם זאת ארוגים הם לכלל תזה כוללת שאותה אתאר להלן כרב-מודרניות ציונית או בלשונו של העורך, ההיסטוריון אלון גל: ציוניות. בדפים הבאים אתאר בקווים כלליים את החיבור ואת מקד באפשרויות התיאורטיות הנגזרות ממנו לדיון בסוציולוגיה של הציונות ובסוציולוגיה של הלאומיות.

הכרך הראשון של **הציונות לאזוריה** דן באירופה המזרחית והמרכזית, ערש הציונות המעשית והרדיקלית. כרך זה נאמן לתפיסה ההיסטוריוגרפית הדומיננטית במחקר הציונות. תפיסה זו מזהה את אירופה המזרחית והמרכזית כמוקד ההתפתחות של הציונות כתנועה חברתית, למעשה כגוף פוליטי ההופך רעיון מרובה מילים למעשה נחוש ומרובה פנים. מתוך הדיון במרחב זה הולכת ונחשפת חשיבות הגישה המתודולוגית של הפרויקט: השילוב בין בחינת אופי הקהילה היהודית המקומית עם עמידה על טיבה של הסביבה הלא-יהודית מבחינת המשטר ואופי הלאומיות שבה, ושכלול יחסי הגומלין בין שני מרכיבים אלה. הדבר בולט במקרה של יהודי פולין, למשל, שלטענת הפרויקט לא בכדי הייתה מרכזית בהתפתחות המעשה הציוני. שילוב בין יהדות שורשית לסביבה רוויה באנטישמיות ובלאומיות דתית ואתנית חזקה הפכה את הציונות לתנועה חברתית משמעותית.

הכרך השני בטריולוגיה דן בפזורה הספרדית הגדולה: הבלקן, המזרח התיכון, צפון אפריקה ואסיה התיכונה, המרחב שבו בלט דפוס הציונות של גאולה הנשענת על יסודות מסורתיים והמתוארת כמי שנשאה מתחילה פוטנציאל ציוני גבוה. ההבדל בין המקומות השונים נוגע בקצב שבו התפתחה הציונות, אם כי בכל המקומות הללו מרגע שהציונות

הפכה מפותנציאל לממשות היא סיפקה במהירות רבה אנרגיה חשובה למפעל הציוני. בולט, למשל, הוא המקרה של יהודי בולגריה, שמרגע שנפתח 'חלון הזדמנות' לעלייה מסודרת למדינת ישראל ניצלו זאת במהירות וביעילות, ובעיקר – במסות גדולות. אבחנה חשובה העולה מן הפרויקט בהקשר זה היא שאף על פי שאחוז היהודים הספרדים ירד במרחב הארצישראלי בגלל העליות הגדולות בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, הרי שיעור העולים מקרב יהודי ארצות האסלאם היה גדול בהרבה משיעורן של הקהילות בעם היהודי. הדבר יכול ללמד על הקשר העמוק שבין יהדות המזרח לבין הציונות, המטיל צל על תוכנות הגישה הביקורתית בסוציולוגיה על נסיבות העלייה ההמונית של המזרחים למדינת ישראל. למעשה אנו למדים על דפוס של רציפות. בצד זאת הדבר יכול ללמד גם על עומק המבוכה והאכזבה מהיחס שלו זכו העולים ממזרח מצד המימסד הציוני בארץ ישראל.

הדרך השלישי דן בציונות במרחב המערבי והלטיני: אירופה המערבית, אמריקה הצפונית והדרומית, אוסטרליה ואפריקה הדרומית. הטענה היסודית כאן היא כי במרחבים אלה, שלא התמודדו עם פרצי אנטישמיות ולאומנות שאתגרו את הקיום היהודי – כאן יכלה להתפתח ציונות המכונה בפרויקט 'ליברלית' ואולי אפשר לתארה כנינוחה וכמרווחת.

במישור חקר הציונות החיבור הציונות לאזוריה מאושש את טענתו המוקדמת של הסוציולוג שמואל נח אייזנשטרט, שהבנתה של הציונות תלויה בהבנת הקשר בינה לבין הציביליזציה היהודית. אייזנשטרט אינו תופס את היהדות כדת או כקבוצה אתנית אלא כמערכת חברתית-תרבותית רחבה שמשותפים לה ההיסטוריה, מבנה האליטות, עולם הטקסטים, החזונות היסודיים והסמלים. בגישה זו אפשר אולי לדבר לא על יהדות כי אם על יהדותיות, כלומר על צורות שונות של ציביליזציה יהודית המעוצבות בתנאים המקומיים הנכונים לכל קבוצה יהודית. גישה זו מוצאת מקום אצל אייזנשטרט גם בפיתוחיו המתקדמים של מושג המודרניות. לשיטתו אין לדבר על דגם אחד של מודרנה אלא על כמה דגמים העונים על התנאים התרבותיים, ההיסטוריים והפוליטיים של החברה העוברת תהליכים של מודרניזציה, שכן המודרניות כתכנית תרבותית-פוליטית נתונה לשונות רבה לפי אופיין של התרבויות השונות שבהן היא נתקלת. לפי פרספקטיבה זו, בכל מקום עשויים להתפתח מודלים שונים של מודרנה אשר יבטאו מידה לא מבוטלת של דמיון בהקשרים בסיסיים כגון משטר פוליטי, מערכת ריבודית, דפוסי משפחה ועוד, לצד שמירה על עקרונות שישקפו מידה לא מבוטלת של רציפות היסטורית ותרבותית. הדברים אינם רחוקים ממה שמציע פרויקט הציונות לאזוריה. זו למעשה תיאוריה רב-מודרנית של הציונות. לפי גישה זו הציונות היא לא רק תנועה פוליטית מרובת דגמים ואסטרטגיות כי אם גם תנועה אנושית המעוצבת לא רק ביחס ליעדיה הפוליטיים, אלא גם מתוך הקשרי צמיחתה המקומית. לכן, לטענת גל, אין לדבר רק על 'ציונות' אלא גם על 'ציונותיות', כלומר גם על ריבוי הפנים של הציונות.

לרוב נדונה טענה מעין זו בעבר מתוך המבט המרובה שסיגלנו במחקר האידאולוגיה הציונית וביטוייה המוסדיים. למדנו שוב ושוב כי האידאולוגיה הציונית ופיתוחיה הארגוניים

והמפלגתיים אינם מדברים בקול רעיוני אחיד. הציונות מדברת בקולות אידאולוגיים רבים ומתוך השקפות עולם שונות. תזת הציונות לאזוריה אינה דוחה טענה זו. היא מרכיבה עליה קומה נוספת – ההקשר המקומי. הגרסאות הציוניות עוצבו בהתאמה לתנאים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים שמתוכם ומולם הן הפכו מבשורה לממשות מאורגנת או לכל הפחות לתופעה שבכוח, שבתנאים מתאימים הפכה לממשית, לעתים 'מהיום למחר'. כל מקום עם סיפורו הוא, כל מקום עם הציונות שלו. לכן השאלה המעסיקה את הציונות לאזוריה אינה מה הייתה הציונות. התשובה די ברורה ומצויה כהנחת יסוד שממנה יוצא הפרויקט: הציונות היא תנועה של תחייה לאומית יהודית. מה שהופך אותה למורכבת כל כך הוא היותה תנועת תחייה לאומית של יהודים. כלומר, תנועה חברתית שבה יחידים וציבור השתמשו ברעיון הציוני וקישרו אותו אל המציאות המקומית המידית שבתוכה חיו ולא רק מתוך התכוונות אל יעד אידאולוגי מרכזי של הגשמה. יש מקומות שבהם יסוד הגאולה בא לידי ביטוי מודגש, כבמקרה של הפזורה הספרדית, ויש מקום שבו יסוד התקומה קיבל מקום בולט ומוביל, כבמקרה של יהודי מזרח אירופה. יש מקומות שבהם רעיון הסולידריות – רעיון 'כלל ישראל' במושגיהם של אליעזר בן-רפאל ויוסף גורני – זוכה להבלטה, כבמקרה של צפון אמריקה, ויש מקומות שבהם יסוד הזהות האתנו-יהודית תופס מקום חשוב, כבמקרה של יהודי מרכז אירופה. כך או אחרת, פניה של הציונות המקומית מגוונים ומעוצבים בהתאמה לתנאי החיים היומיומיים, להתמודדות עם התמורה המתרחשת באורח החיים היהודי המקומי, להתפתחות המקומית של מדינת הלאום ולמודרנה המקומית. התוצאה היא פסיפס ציוני, שעל תוויו הייחודיים והניואנסים הנקשרים בסיפורו של כל מקום וכל אזור עומדים 25 המאמרים המרכיבים את שלושת הכרכים.

בצד התרומה למחקר הציונות מקפלת בתוכה תזת הציונות לאזוריה גם תרומה תיאורטית לסוציולוגיה של הלאומיות. בצד החלוקה המסורתית בין תיאוריות מודרניות לתיאוריות פוסט-מודרניות או בין תיאוריות פרימורדיאליות לתיאוריות הבנייתיות אנו יכולים לראות שהסוציולוגיה של הלאומיות נחלקת בין שתי גישות יסודיות במדעי החברה בשאלת הקשר החברתי והשותפות החברתית. גישה אחת נותנת דגש למקומו של האינטרס בבניית הקשר החברתי, ולכן לפוליטיקה ולשאלת חלוקת המשאבים מקום מרכזי בה. גישה אחרת נותנת דגש לתקשורת בין בני אדם. היא מבקשת לראות באדם יצור תרבותי העוסק ביצירת משמעות, וככזה עוסק גם בתקשורת עם בני אדם אחרים. לפי גישה זו הלאומיות היא כלי תרבותי מתקדם המסייע ליעילות התקשורת המודרנית בין בני אדם. דומה שתזת הציונות לאזוריה יכולה לסייע בחיבור בין שתי הגישות. מצד אחד, אין היא מתעלמת מן האינטרס הפוליטי ומשאלת המשאבים הסמליים, החברתיים והכלכליים הגוזרים את נסיבות התפתחות הרעיון הלאומי על רקע היפרמות או החשש מהיפרמות הקשר החברתי הרחב שבתוכו חיים היהודים בארצות הפזורה. מצד שני, גישת הציונות לאזוריה מסייעת להבין טוב יותר את הרלוונטיות של הגישה התקשורתית עם הגשמת המסגרת הלאומית. במציאות החדשה נמצא כי זו אינה מורכבת ממאבק רק על חלוקת המשאבים כי אם גם על שאלת

הקשב בין הקבוצות לנוכח המרחק התרבותי ביניהם. אולם המרחק התרבותי הזה אינו נובע בהכרח מהמשאבים התרבותיים שנושאת כל קבוצה, אלא דווקא מן התשומות התרבותיות שאותן מביאה כל קבוצה אל מרחב מדינת הלאום הישראלית, כלומר הפתרונות הציוניים שכל אחת מהקבוצות הללו נקשרה בה. דוגמה היכולה להסביר את משמעות הפער הזה היא קריאתו הרטרופקטיבית של הרב הראשי הספרדי לישראל, שלמה משה עמאר, יליד מרוקו, את פרק עלייתו לישראל: 'מילדותי סיפרו לי שהארץ ועם ישראל קרושים המה. אבל כשירדתי מהמטוס ונתקלתי בפקידים ללא כיפות על הראש, זה היה כאב גדול. הסברתי לעצמי שאלה ודאי גויים, אבל מסביבי ראיתי עוד ועוד אנשים נטולי כיפות, והפער הזה, שבין ההתרגשות מסמליותו של הדגל ובין האכזבה מהמציאות, הוא בעיני רגע שמכיל את הישראליות על שני צדדיה'.¹

נוסף על כך תורמת תזת הציונות לאזוריה להבנה כי הלאומיות במובנה כאידאולוגיה המבטאת רעיון פרטיקולרי ביסודו יכולה להיות תופעה רבת פנים. לא הלאומיות של אנשי ההר כלאומיות של אנשי העמק, ולא הלאומיות של הדרום כלאומיות של הצפון, ולא הלאומיות של העיר כלאומיות של הכפר. גישה זו מוליכה את הדיון בלאומיות אל מעבר לעולם הטקסטים, הסמלים והשיח המאורגן מלמעלה למטה. היא מצביעה על הלאומיות כתופעה תרבותית שיש לבחון אותה לא רק בכלים של סוציולוגיה פוליטית או היסטוריה של הרעיונות והמעשים האידאולוגיים, אלא גם בכלים של היסטוריה ואנתרופולוגיה חברתית, כלומר כלים הרגישים לממד המקומי, לניואנסים המבדילים בין סגנונות חיים, לעולם הפולקלור שאינו ביטוי צדדי לתרבות אלא נוטל בה חלק משמעותי. הלאומיות, לפי גישה זו, אולי מובלת בידי אליטות המעניקות מינעד של טקסטים גבוהים ומערכת מסודרת יותר או פחות של רעיונות וסמלים, אך בסופו של דבר היא תופעה פופולרית המגיעה לפתחו של הכפרי או העירוני, והוא עושה בה שימוש בהתאם לתנאי חייו המקומיים והיומיומיים. שני היבטים תיאורטיים אלה יכולים להוסיף ממד לדיון בהיסטוריה של החברה הישראלית. קיבוץ הגלויות הישראלי, לפי גישה זו, אינו רק מפעל מאורגן של לאומיות ציונית שפעלה מלמעלה למטה על המוני קבוצות אתניות או על יחידים נטולי סגנון לאומי. המדובר במפעל שהפגיש במרחב משותף אחד סגנונות לאומיים שונים וריבוי דיאלקטיים של לאומיות ציונית, ולכן הפך לכה מורכב.

ומכאן אנו מגיעים אל המישור המתודולוגי. תזת הציונות לאזוריה נשענת על המחקר ההיסטורי, ומרבית הכותבים בפרויקט הם היסטוריונים; אך ספק אם הייתה יכולה להתגבש מתוך השיח ההיסטורי לברו. דומה כי היא מבטאת את ההבשלה ארוכת השנים של יחסי הגומלין בין היסטוריונים לאנשי מדעי החברה. פרויקט הציונות לאזוריה מלמד על חשיבות החיבור בין טענה כוללת בנוגע לתנועות המזוהות עם שינוי חברתי היסטורי לבין הביטויים האידאולוגיים, החברתיים והמקומיים הנקשרים בשינוי זה. ההכללה, אנו לומדים מאלון

1 ענת מידן, 'אני מאמין', ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 9.5.2008, עמ' 8.

גל, חייבת להישען על מבט משווה אך גם שיטתי בתופעה הנחקרת. זה כבר מעניין לעצמו, שכן גישה זו מזוהה יותר עם מבט סוציולוגי מאשר עם מבט היסטורי. דומה כי כאן אנו לומדים על יחסי הגומלין שהלכו והתפתחו בעשורים האחרונים בין שתי הדיסציפלינות הללו. ראשית, לנוכח הוויכוח הער שהיה נחלת העשורים הקודמים ובמרכזו החיבור בין היסטוריונים חדשים לסוציולוגים ביקורתיים. שנית, לנוכח הוויכוח המתודולוגי – עד כמה ניתן להכליל מבחינה סוציולוגית. נראה שעד כה התמקדנו במה שמפריד בין שני תחומי הידע הללו ופחות באפשרויות המתודולוגיות והעיוניות העולות מתוך הקשב האפשרי ביניהן. כך, למשל, מסייע פרויקט הציונות לאזוריה לחשוב מחדש לא רק על תולדות הציונות אלא גם על הדיון התיאורטי בסוציולוגיה של היהדות ובסוציולוגיה של הלאומיות. לסיום, הופעת הציונות לאזוריה בעריכת ההיסטוריון אלון גל, על שלושת כרכיו, היא בגדר אירוע בולט במחקר העברי בתולדות הציונות ובחקר הציביליזציה היהודית בשנים האחרונות. לא בכל יום בעשור-שניים האחרונים יוצאים לאור שלושה כרכים מדעיים, המציגים תזה כוללת בנוגע לתולדות הציונות. הדבר בולט הן לנוכח המגמה המונוגרפית, זו המבקשת להצטמצם אל המקומי, אל היומיומי, אל הנקודתי, ולהתרחק ככל האפשר מהמבט המשווה והכולל, והן אל מול אופנות מחקריות הנאחזות במה שרוברט ויסטריך ורוד אוחנה כינו לפני שני עשורים 'ספורט ניפוץ המיתוסים'. הציונות לאזוריה תורם גם להרחבת הדיון האמפירי בשאלות היסוד של המחקר בתולדות הציונות, עם הצבת מקומה של השונות היהודית בהתגבשותה של הציונות ובבנייתה של מדינת ישראל.